

ХАРАБАТИДЕ ЧАКЧЫЛДАР¹

Жакты жана чакты көрсөтпөй туруп, негизги этиштин кошумча кыймыл-аракетин билгизүүчү туунду формалар чакчылдар деп аталат [Давлетов, Кудайбергенов 1980: 186]. Чакчылдар этиштин өзгөчө формаларынын бири катары бир эле учурда этиштик жана тактоочтук өзгөчөлүктөргө ээ. Анын формалык өзөгүн этиш түзсө, мааниси боюнча тактоочтук функцияны аткарат. Ошондой эле жак жана чак мүчөлөр менен өзгөрбөстүгү да тактоочко жакын экендигинин эң айкын далили болуп саналат [Азыркы кыргыз тили 2009: 451].

Харабатинин кол жазмасындагы чакчылдар категориясын бөлүп алганыбызда, андан азыркы кыргыз жана түрк тилдерине бир катар окшоштуктар менен кошо кээ бир айырмачылыктарды да байкайбыз. Эмгекте колдонулган чакчылдарга төмөнкүлөр кирет: *-p, -a/-y, -ğaç, -ğalt, -ben, -may, -maym, -keli*.

Чакчылдын -эр формасы. Түрк тилдеринде бул чакчыл мүчө эң башынан бери эле активдүү колдонулуп келет [Ergin 2000: 340]. Ал негизги кыймыл-аракеттин кандайча мүнөздө ишке ашкандыгын чагылдыруу менен, өзү жалганган кыймыл-аракеттин негизгиден мурдараак болгонун билдирет.

Кол жазмадан бул форманын *içip* «ичип» (7a/15), *çikip* «чыгып» (2a/11), *körüp* «көрүп» (4a/14), *bolup* «болуп» (7a/11-14b/8) жана башка ушундай сыяктуу көптөгөн мисалдарды көрө алабыз. Үндүү тыбыш менен аяктаган этиштердин *iylep* «кылып», *istep* «каалап» түрүндө, башкача айтканда этишке тек гана мүчөнүн *-p* түрүндө жалганышы кол жазманын тилиндеги тыбыштык эрежелердин азыркы кыргыз тилине жакындыгын шарттап турат. Ушундай эле көрүнүш азыркы түрк тилинде этиш менен мүчөнүн ортосуна «й» тыбышынын колдонулушу менен ишке ашат: *isteyip* «каалап», *oynayip* «ойноп» ж.б.

Мындан тышкары, чакчылдын бул формасы Харабатинин кол жазмасы менен азыркы кыргыз тилинде капыскы өткөн чакты уюштуруучу форма болуп саналат. Байыркы анатолиялык түрк тили менен азербайжан тилдеринде да капыскы өткөн чакты уюштурган форма болсо да, тилдин азыркы этабында ордун *-m*эю формасына алмаштырган [Ergin 2000: 341].

Жалпысынан алганда, бул форма азыркы кыргыз жана азыркы түрк тилдерине маанилик жагынан туура келип, тыбыштык жактан гана азыркы түрк тили менен кол жазманын ортосунда кичине айырмачылыктын бар экендигин айта алабыз.

Чакчылдын -а формасы. Бул мүчө түрк тилдеринде эки кыймыл-аракеттин бир убакта параллелдүү аткарылгандыгын билдирет [Азыркы кыргыз тили 2009: 452]. Бул форма менен жасалган чакчылдардын мааниси, функциясы да, негизинен, бардык түрк тилдеринде бирдей [Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар 1960: 19].

Түрк тилдеринде чакчылдын *-a* формасы *-ып* формасы менен катар негизги жана жардамчы этиштердин ортосун бириктирүү максатында колдонулат.

Азыркы кыргыз тилинде *-a/-y* чакчылынын колдонуу чөйрөсү абдан кеңири. Ал этиштердин басымдуу бөлүгүнө негизги жана кошумча маани туюндуруу максатында бирдей улана берет: *күлө кара-, айта башта-, уга бер-, колдоно ал-* ж.б. Азыркы түрк тилинде эки кыймыл-аракеттин бир учурда аткарылышын *-arak/-erek* формасы туюндурат: *yapararak* «жасай», *göreyerek* «көрө», *dinleyerek* «уга». Негизи, бул чакчыл форма байыркы *-a/-e* формасына салыштырманын *-rak/-rek* мүчөсүнүн жалганышы менен, осмон түрк тилинин учурунда пайда болгон [Ergin 2000: 341].

Ошондой эле негизги этиш менен жардамчы этиштердин ортосун бириктирүүчү форма катары да кызмат кылат. Аны *-adur-, -akal-* ж.б. көптөгөн жардамчы этиштерден байкайбыз.

Харабатинин кол жазмасында бул форма көбүнесе мүмкүнчүлүктү билдирген *-a al-* конструкциясында учурайт: *ala alma* «ала алба» (26a/6), *köre almas* «көрө албас» (9a/6), *kıla almay* «кыла албай» (7a/10), *iyte almas* «жете албас» (17a/15).

Чакчылдын -ban/-ben формасы. Бул форма *-эр* формасынын архаикалык түрү болуп саналат [Eckmann 2009: 189].

Чыгармада *-ban/-ben* формасынын *yürüben* «жүрүп» (19b/15), *öyrüben* «үйүрүп» (8b/9), *ötüben* «өтүп» (13b/10-11) сыяктуу мисалдарын көрүү менен чектелебиз. Бул форма азыркы кыргыз тилинде да, азыркы түрк тилинде да сакталган эмес.

Белгилей кетчү нерсе, чакчылдын бул мүчөсү байыркы анатолия түркчөсүнө таандык өзгөчөлүк болуп эсептелет. Байыркы анатолия түркчөсүндө *-banm* формасында да колдонулган: *alışbanm* «алып», *gelübenim* «келип» [Ercilasun 2005: 460].

Чакчылдын -may/-mey формасы. *-a/-e* чакчылынын терс формасы катары кызмат кылат [Eckmann 2009: 189]. Башкача айтканда, терс маанини берүүчү *-ma/-me* мүчөсүнө *-a/-y* чакчылынын уланганы байкалып турат. Азыркы кыргыз тилинде чакчылдын бул терс формасы *-бай* түрүндө: окубай, аткарбай, жазбай ж.б. Азыркы түрк тилиндеги эквиваленти *-мауір* түрүндө: *agamaуір* «издебей», *kalmaуір* «калбай», *götmeyir* «көрбөй» ж.б.

Ал эми Харабатинин кол жазмасынан *-may/-mey* формасы үчүн *kılmay* «кылбай» (9b/5), *bermey* «бербей» (42a/9), *yemey* «жебей» (42a/9) ж.б. көптөгөн мисалдарды көрөбүз.

Чакчылдын -maym/-meyin формасы. Бул форма *-ban/-ben* чакчылынын терс формасы болуп саналат [Eckmann 2009: 189].

Бул форманын азыркы кыргыз тилиндеги *-майын, -майынча* формалары менен бирдей экендигин сезебиз. М.: бармайын, көрмөйүнчө, алмайын ж.б. Ал эми азыркы түрк тилинде бул чакчылдын азыркы эквиваленти катары *-madan* формасы туюнтат. М.: *duymadan* «укмайынча», *anlamadan* «түшүнмөйүн», *bakmadan* «карамайынча» ж.б.

¹ Бул макала Харабатинин КР ИА Кол жазмалар фондундагы № 345-79 чыгарманы эске алуу менен жазылды. Чыгарма 1881-жылы жазылып алынган кол жазма болуп эсептелет. Чыгарма Жети-Өгүз районунун Жениш айылындагы Эркебулан аттуу адамдын китепканасынан алынып, КР ИА Кол жазмалар фондуна тапшырылган.

Кол жазмадан *bolmayın* «болмоюн» (7b/6), *қалмайын* «қалмайын» (33a/15), (13) *çekmeyin* «тартмайын» (22a/4), *kiçmeyin* «кечмейин» (22a/6) сыяктуу мисалдарды кездештиребиз.

Чакчылдын -ğaç/-geç формасы. Чакчылдын бул формасы байыркы түрк тилинен кездешпей, чагатай тилине келгенде гана пайда болот [Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери 2000: 226]. Чагатай жазмасындагы бул форма негизги этиштик кыймыл-аракеттен мурда орун алган кандайдыр бир кыймыл-аракетке шилтеме берет. Кол жазмада *қилмаğaç* «кылмайынча» (6b/17), *тапğaç* «таап таппай, табары менен» (12a/11), *қилğaç* «кылып кылбай, кылары менен» (35a/6) сыяктуу мисалдарын көрөбүз. Бул форма азыркы кыргыз тилинде да, азыркы түрк тилинде да учурабайт.

Чакчылдын -ğalı/-geli/-keli формасы. Бул форма негизги кыймыл-аракеттин башталыш чекитин белгилөө жана максаттын кайсы кыймыл-аракетке багытталгандыгын билдирет [Eckmann 2009: 117]. Бул мүчө да эн байыркы мүчөлөрдүн бири, анткени, ал азыркыдай эле максатты көрсөтүү маанисинде орхон-енисей эстеликтеринде да кездешет [Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар 1960: 27].

Азыркы кыргыз тилинде *-ğalı* формасындагы л тыбышы н тыбышына өтүп айтылып калса, азыркы түрк тилинде мүчөнүн башындагы г тыбышы түшүп колдонулат: *билгени, көргөнү, эс тартканы; уарalı «жасаганы», gideli «кеткени», görelі «көргөнү».*

Чыгармадан бул чакчылдын *қилğalı* «кылганы» (20b/17), *digeli* «дегени» (20b/17), *bergeli* «бергени» (9b/12), *kiskeli* «кескени» (20a/14) сыяктуу мисалдарын көрө алабыз.

Чакчылдын -ğınça/-ğınча/-günçe/-güñçe формасы. Чакчылдардын бул формасы мааниси жагынан негизги кыймыл-аракеттин боло турган, болгон мезгилин билдирет, кээде салыштыруу маанисин бериш калат. Орхон-енисей эстеликтеринде *-кунча, -кинче* түрүндө учурайт [Азыркы кыргыз адабий тили 2009: 455]. Чагатай жазмаларында бул форма «чейин, убагында» маанилерин берет [Eckmann 2009: 118]. Бул мүчө –ган

(атоочтуктун мүчөсү) +-ча (чектөө маанисиндеги мүчө) бөлүктөрүнөн турат. -ча мүчөсү чак (убакыт, мезгил, учур) деген бүтүн сөздөн чыккан [Кыргыз тилинин грамматикасы (морфология) 1964: 270].

Азыркы кыргыз тилиндеги эквиваленти оң формаларда *-ганча, -гыча*, терс формаларда *-майынча* экендигин байкайбыз. Азыркы түрк тилинде болсо, аталган чакчылдын маанисин азыркы учурда *-ınсау kadar* конструкциясы берсе да, тарыхый жактан *-ınса* формасы чакчылдын ушул *-ğınча/-günçe* формасынан өсүп чыккандыгын көрүүгө болот [Ergin 2000: 341-342].

Харабатинин кол жазмасында оң формадагы *yumğınча* «жумгуча» (30b/11), *kirğınче* «киргиче» (29a/7); терс формадагы *olmağınча* «болмоюнча» (2a/6), *tanımağınча* «таанымайынча» (9a/5), *ölmegünче* «өлмөйүнчө» (3a/14) сыяктуу мисалдары учурайт.

Жыйынтык:

– 1. Азыркы кыргыз, түрк тилдеринде жана Харабатиде бирдей колдонулган чакчылдар:

– -ып, -ип, -уп, -үп жана –а, -е

– 2. Морфологиялык жактан өзгөрүүгө дуушар болгондор:

– а) -майын, -мейин, -галы, -гели

– б) -гунча

– 3. Эки тилде тең колдонулбаган чакчылдар:

– -бан, -бен, -майып, -мейип, -гач, -геч

Адабияттар

1. Eckmann J. Çağatayca El Kitabı.-İst., 2009.
2. Ercilasun A. B. Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi.-Ankara, 2005.
3. Ergin M. Türk Dil Bilgisi.-İst., 2000.
4. Азыркы кыргыз адабий тили.-Б.,2009.
5. Давлетов С., Кудайбергенов С., Азыркы кыргыз тили (Морфология).- Ф., 1980.
6. Кыргыз тилинин грамматикасы (Морфология).-Ф., 1964.
7. Менгес К.Г. Түрк элдери жана алардын тилдери. -Б., 2000.
8. Турсунов А. Азыркы кыргыз тилиндеги чакчылдар. -Ф., 1960.